

ПӘН БОЙЫНША ГЛОССАРИЙ

<i>Әдіснама</i>	жалпы ғылыми әдіс немесе жеке ғылымдардың әдістері туралы ғылым. Әдіснама зерттеудің жалпы ғылымдық бағыт-бағдарын көрсетеді.
<i>Әдіс</i>	қойылған ғылыми мақсатқа жетудің жоспары. Әр ғылымның тек өзіне тән зерттеу әдістері болады. Әдіс әдіснамаға тәуелді болады, соған бағынады. Өйткені әдіснама зерттеудің жалпы ұстанымдарын белгілейді
<i>Ғылым әдіснамасы-</i>	бұл ғылыми танымның құрылу принциптері, әдістері мен формалары туралы ілім, яғни бұл ғылыми қызметтің құрылымы, логикалық ұйымдастырылуы, құралдары мен әдістері туралы ілім
<i>Тәсіл</i>	зерттеушінің зерттеу материалын қарастырудағы нақты іс-әрекеті. Бұл соңғы мақсатқа жету үшін қолданған тәжірибелік амал.
<i>Идеографиялық әдіс</i>	(гр. <i>idios</i> -ерекше, <i>grapho</i> -жазамын) синхронияда бір тілдің қасиеттерін зерттеуге арналған.
<i>Номографиялық әдіс</i>	(гр. <i>nomos</i> -заң, <i>grapho</i> -жазамын) әлем тілдеріндегі жалпылықты, универсалияларды зерттеуге арналған әдіс, яғни бұл әдіс бір тіл шекарасынан шығып бірнеше тілдерді зерттейді.
<i>Гипотеза</i>	(грек гипотезасынан – негіз, болжам) – берілген әсерді тудыратын себеп туралы жорамал. Гипотеза әрқашан болжамға негізделеді. Оның сенімділігі белгілі бір деңгейде ғылым мен техниканың деңгейінде расталмайды. Гипотеза әрқашан белгілі фактілер шеңберінен шығады және теориялық немесе эксперименттік зерттеулер жүргізу үшін жетекші күш болып табылады. Гипотеза бақыланатын фактілермен сәйкес келсе, оны заң немесе теория деп атайды. Ертеректе ғылыми білімнің формалары ретінде қарастырылған гипотеза мен теория ғылыми бақылау, бақылау және эксперимент әдістеріне де жатады.
<i>Дистрибутивті әдіс</i>	(ағылш. <i>distribution</i> -бөлу, распределение) сөйлем ішіндегі сөздер мен сөз тіркестерінің аймағын жасанды түрде өзгерте отырып олардың семантикалық байланысын анықтау.
<i>интервью-анкета-</i>	(анкеталарды белгілі бір адам арқылы таратып, ондағы сұрақтарға жауап алу);
<i>сырттай сұрастыру-</i>	- (сұраққа жауап берушілер анкеталарды интервью алушылардың қатысуынсыз толтырады).

<i>Дихотомиялық сұрақ</i>	(жауап берушілерден "ия", "солай", "жоқ", "олай емес" т.б. сөздердің астын сызу немесе тұсына белгі қою арқылы өзінің пікірін білдіру талап етіледі).
<i>Жабық анкета-</i>	(сұраққа беретін жауаптардың бірнеше нұсқалары тізіледі де, жауап беруші солардың бірін белгілеу арқылы өз пікірін білдіреді).
<i>Ашық анкета-</i>	(жауаптын мазмұнына ешбір шек қойылмайды) - неғұрлым мазмұнды, толық мәлімет алудың тиімді жолы.
<i>Анкеталық әдіс -</i>	қоғамдық тұрмыс пен әлеуметтік жағдайды зерттеудің әлеуметтік әдістерінің бірі. Анкеталық әдіс көпшіліктің белгілі бір мәселеге қатысын немесе пікірін анықтау үшін қолданылады.
<i>Тұжырымдама –</i>	бұл белгілі бір жалпы және жиынтықта оларға тән белгілерге сәйкес сыныптың (немесе құбылыстың) объектілері (немесе қасиеттері) жалпыланып, бөлінетін ой. Ұғымдар олардың мазмұны мен көлемімен сипатталады. Тұжырымдаманың мазмұны-бұл тұжырымдамада біріктірілген белгілер жиынтығы. Тұжырымдаманың көлемі - ол қолданылатын заттар мен құбылыстардың шеңбері. Тұжырымдаманың анықтамасы оның мазмұнын ашу деп аталады. Ғылыми білімді дамыту процесінде ұғымдардың анықтамалары нақтылануы мүмкін, бұл ретте олардың мазмұндық бөлігіне жаңа белгілер енгізіледі.
<i>Кестелік тәсіл</i>	(лат. <i>matrix</i> – негіз, қайнар көз) – зерттеліп отырған құбылыстардың арасындағы қатынас түрін анықтау мақсатында кесте жасау әдісі
<i>Архетип</i> –	ата тілдің теориялық тұрғыдан белгіленген бастапқы түрі (фонема, морфема, сөз).
<i>Ата тіл - негіз тіл –</i>	реконструкциялауға келетін абстракт тілінің тектілік моделі
<i>Әдіснама –</i>	жалпы ғылыми әдіс немесе жеке ғылымдардың әдістері туралы ғылым
<i>Генетикалық тепе-теңдік –</i>	туыс тілдердегі фонемалар, морфемалардың жиі сәйкес келуі. Бірақ та жазуда толық сәйкес келмейді.
<i>Парадокс –</i>	(грек. <i>paradoxos</i> -күтпеген, оғаш; күтпеген, әдеттен тыс, дәстүрден алшақтататын мәлімдеме, пайымдау немесе қорытынды) – бұл сыртқы логикалық тұрғыдан дұрыс ойлау нәтижесінде пайда болатын, бірақ өзара қарама-қайшы тұжырымдарға әкелетін қайшылық. Қазіргі ғылымның өзіне тән ерекшелігі-оның парадоксы. Парадокстарды шешу ғылыми теорияларды жетілдіру әдістерінің бірі болып табылады. Парадокстарды шешудің негізгі жолдары білім жүйесіндегі бастапқы пайымдауларды жетілдіру және дәлелдемелер логикасындағы қателерді жою болып табылады. Зерттеу барысында дәлелдердің логикасы формальды логика заңдарына бағынады, олардың негізгілері- <i>жеке бас</i>

	заңы немесе сәйкестілік заңы, қарама-қайшылық заңы, үшіншісін алып тастау Заңы және жеткілікті негіз заңы.
Анализ –	жан-жақты зерттеу мақсатында бүтін бір затты құрамдас бөліктерге (жақтарына, белгілеріне, қасиеттеріне және т.б) бөлу
Синтез –	заттың құрамдас бөліктерін біртұтас затқа біріктіру;
Диаморфизм –	(гр. <i>dia</i> – әр түрлі + <i>морфе</i> – форма, түр) – зерттеліп отырған екі тілдің корреспонденттеліп отырған элементтері арасындағы айырмашылықтар («изоморфизм» сөзіне антоним болып табылады). Әрбір жеке элемент жүйедегі орнына, тәуелділігіне қарай және сапа ерекшеліктеріне қарай <i>диафон</i> (дыбыстық ерекшелік), <i>диаглосс</i> (лексикалық ерекшелік), <i>диасема</i> (семантикалық ерекшелік) және <i>иатаксема</i> (синтаксистік конструкция құрамындағы айырмашылық) деп аталады.
Диакхрония –	(грек <i>diachronos</i> – уақыттың өтуі) тілдердің тарихи даму жолын зерттейтін тіл білімінің аспектісі.
Изоморфизм –	(гр. <i>isos</i> – бірдей, ұқсас, тәрізді) салыстырылып отырған тілдердегі корреспонденттеліп отырған элементтердің ұқсастығы.
Корреспонденция –	(лат. <i>correspondero</i> – жауап беру, сәйкес келу) – тек қана айтылуы бойынша (нан – жейтін зат, nun – монашка) немесе тек қана мағынасы бойынша сәйкес келу (қаз.нан – bread – ағылшынша нан деген сөз.) немесе айтылуы да, мағынасы да сәйкес келу (қаз. лаборант – орыс. лаборант).
Аксиома-	(грек. ахіома-ереже)-оның тікелей сенімділігіне байланысты қандай да бір логикалық дәлелсіз қабылданған ереже (шынайы бастапқы ұстаным). Аксиомалар дәлелсіз айқын; олар алдын-ала белгіленген ережелер бойынша қалған болжамдарды шығарады.
Дедукция –	жалпы тұжырымнан жеке тұжырым жасауға мүмкіндік беретін талқылау әдісі;
Аналогия –	түрлі объектілер арасындағы, олардың белгілерінің, қасиеттерінің, қатынастарының арасындағы ұқсастықты көрсететін таным әдісі.
Іргелі ғылыми зерттеулер -	табиғаттың жаңа құбылыстарын ашу мен заңдылықтарын зерттеуге бағытталған, қоғамның ғылыми білімдерін кеңейту және олардың практикалық қолданыстылығын белгілеу мақсатында зерттеудің жаңа принциптері мен әдістерін құруды негіздейді Мұндай зерттеулер белгілі және белгісіз шекарада жүргізіліп, ең үлкен белгісіздік дәрежесіне ие болады.
Корпус лингвистикасы -	<i>корпорацияда</i> (немесе <i>корпуста</i>) сақталатын «шынайы өмір» тілінің үлкен жиынтығы негізінде лингвистикалық зерттеулер үшін құрылған компьютерлендірілген деректер базасын зерттеу. Сондай-ақ <i>корпусқа негізделген зерттеулер</i> деп те аталады.

<i>Лакуна</i> –	зерттеліп отырған тілдерде лексикалық корреспонденциялардың (сәйкестіктердің) жоқ болуы.
<i>Мотив</i> –	(мотивация – себеп-салдар) тілдік белгінің атауына негіз болған құбылыс.
<i>Проспективті</i> –	тіл бірліктерінің дамуын зерттеудің бағытын айқындайтын тәсіл (көнеден жаңаға қарай).
<i>Лингвистикалық</i> <i>корпус</i> –	әр түрлі стильге, тілге, жанрға қолдану аясына байланысты электронды түрде біріккен мәтіндер жинағы.
<i>Конкорданс-</i>	мәтіндерді іздеп, лексикалық бірліктердің қолдануын көрсететін және үлкен көлемді мәтіндерді талдайтын бағдарламаны <i>конкорданс</i> деп атайды.
<i>Редукция</i> –	(лат. <i>reductio</i> – азаю, қысқару, шегіну) дыбыстың артикуляциялық, акустикалық сипатының әлсіреуі, өзгеруі.
<i>Реконструкция</i> –	туыс тілдерді салыстыру арқылы көне тұлғаларды (тілдік бірліктерді) жаңарту, жаңғырту, қалпына келтіру.
<i>Ретроспективті</i> –	тіл бірліктерінің дамуын зерттеудің бағытын айқындайтын тәсіл (жаңадан көнеге қарай).
<i>Салғастырмалы</i> (<i>контрастивті</i>) <i>әдіс</i> –	әлемнің әр түрлі тілдеріндегі айырмашылықтарды, ерекшеліктерді салғастырылатын тілдердің тарихы мен шығу тегіне көңіл бөлмей отырып зерттеуде қолданылатын әдіс. Тек қана екі тіл салғастырылатын контрастивті әдістің бұл түрін дәстүрлі неміс лингвистикасында конфронтативті әдіс деп атайды.
<i>Индукция</i> –	жеке қорытулар негізінде жалпы тұжырым жасауға мүмкіндік беретін зертеу мен талқылау әдісі;
<i>Модельдеу</i> –	шынайы түрде бар процестер мен құбылыстардың логикалық, информациялық және графикалық құрылымын жасау, яғни объектілерді жеңілдетілген түрінде бейнелеу; модельдеу – түпнұсқаның зерттеушіні қызықтыратын қажетті жақтарының дәлме – дәл көшірмесін түсіру арқылы зерттеу;
<i>Эксперимент</i>	<i>Эксперимент</i> (Lat. <i>experimentum</i> -ден - сынақ, тәжірибе, ғылымдағы сенсорлық-объектілік қызмет; тар мағынада - тәжірибе, таным объектісін көбейту, гипотезаларды тексеру және т.б.)
<i>Субстрат</i> –	(лат. <i>sub</i> – төменгі, <i>stratum</i> – қабат) - өте ерте замандарда қолданылған тілдерден қалған көне элементтер.
<i>Тарихи-</i> <i>салыстырмалы</i> <i>әдіс</i> –	бір тілдің тарихи қалыптасқан варианттарын салыстырады, яғни бір тілдің кейінгі кездегі тілдік фактілерін сол тілдің өткен кезеңдегі тілдік фактілерімен салыстырып, олардың даму заңдылықтары, өзгерістері анықталады, олардың қазіргі тілдегі фактілерден айырмашылықтары көрсетіледі.

<i>Типология</i>	(грек. <i>typos</i> – үлгі, таңба, <i>logos</i> – ілім, сөз) тілдердің шығу тегіне қарамастан құрылымдық, функционалдық тұрғыдан салыстыра зерттеу
–	
<i>Уникалия</i> –	зерттеліп отырған тілдердің бірінде ғана бар сөз немесе сөз тіркесі, ал екінші тілде оған лақуна сәйкес келеді. Мысалы, <i>шаңырақ</i> , <i>шапан</i> , <i>қобыз</i> сөздері қазақ тілінің уникалийлері болса, орыс тілінде бұл сөздерге лақуна сәйкес келеді.
<i>Элизия</i> –	(лат. <i>elisia</i> – шығып қалу) сөз құрамындағы соңғы дыбыстардың түсіп қалуы.
<i>Этимон</i> –	(гр. <i>etumon</i> – негізгі, әуелгі) – сөздің алғашқы мағынасы, дұрыс нұсқасы деп қабылданған түрі.
<i>Кейс</i> –	анықтала алатын шекаралар арқылы айқындалуы мүмкін орын, нақты жағдай немесе объект.
<i>Кейс-стади</i> –	жеке ахуалдың немесе жағдайдың жан-жақты сипатталуы мен талдануы арқылы әлеуметтік құрылымымыздың элементтерін талдау әдісі. Кейс-стади зерттеуі жеке дара немесе бірнеше кейс-стадилерді қамтуы мүмкін.
<i>Санақ-</i>	Іріктемеге сүйенбейтін сауалнама; нақ-тырақ айтқанда, белгілі бір негізгі жиынтықтағы барлық адамды қамтиды.
<i>Кросс-секциялық сауалнама.-</i>	<i>Кросс-секциялық сауалнама.</i> Респонденттердің түрлі топтарын не іріктемелерін қолданатын сауалнама. Мақсаты – мақсатты негізгі жинтық-ты көрсету және нәтижені негізгі жиынтық арқылы жалпылау. Сауалнамалардың біразы осы категорияға жатады. Мысалы, он үйдің біреуіне ғана бағытталған, бірақ бүкіл қауымдастықты сипаттауды көздей-тін қауымдық зерттеу.
<i>Дескриптив сауалнама.-</i>	<i>Дескриптив сауалнама.</i> Жасы, әлеуметтік-эко-номикалық мәртебесі, жынысы сияқты демо гра-фиялық ақпаратты; дауыс беру ерекшеліктері немесе заңсыз есірткі қолдану сияқты жеке бас-қа қатысты не мінез-құлық ақпаратын; мәселен, трансұлттық корпорацияларға, абортқа немесе денсаулық сақтау шығындарына қатысты ұста-нымдарын анықтайтын көзқарас ақпаратын жи-нау арқылы респонденттердің келбетін жасау, оларды сипаттауды мақсат ететін сауалнама.
<i>Түсіндірме сауалнама-</i>	<i>Түсіндірме сауалнама.</i> Мақсаты – сипаттамадан немесе тіпті корреляциядан да терең, кешенді түсініктерді талдау. Дәлірек айтқанда, құбылыстың неге олай болғанына көз жеткізу, яғни себеп пен салдар арасындағы байланысты табу. Австралиялық бір газет жақында халықтың Ирактағы соғысқа қатысты көзқарасын анықтайтын сауалнама жүргізді. Сонымен қатар сауалнамада сол көзқарасты қалыптастыруы мүмкін деген жайттарға (жеке тәжірибе, отбасы-ның ұстанымы, саяси бағыты) қатысты мәліметтерді де жинады.
<i>Панельдік зерттеу-</i>	<i>Панельдік зерттеу.</i> Панельдік зерттеуде респон-денттердің біркелкі (бірақ бір-біріне ұқсамай-тын) респондент іріктемелеріне белгілі бір уақытаралығында екі немесе одан да көп рет бірдейсұрақ қояды. Мақсаты – адамдардың уақыт өте өзгеретініне не өзгермейтініне көз жеткізу. Жоғарыда келтірілген мысалды пайдаланайық. 1989 жылы жас жұбайлардан сауалнама алса-ңыз, 1999 жылы (некеге тұрғандарына 10 жыл өткенде) және 2009 жылы дәл сол адамдарға қайта сауалнама

жүргізіп, уақыт өте келе көзқарастарының қалай өзгергенін бағалайсыз.

*Бетпе-бет
сауалнама-*

Бетпе-бет сауалнама. Артықшылықтары: жылдам жауап аласыз, қарым-қатынас пен сенімнің қалыптасуына, рес-пондентті ынталандыруға, қосымша сұрақ қоюға, бейвербал сигналдарды түсінуге, ымдауға мүмкіндік береді. Кемшіліктері: көп уақытты, қаржыны қажет етуі мүмкін, географиялық кеңістікті шектейді, анонимдікті, құпиялықты қамтамасыз етпейді, сауалнама жүргізушінің біліктілігі жоғары болуы керек. Ойын-сауық орталығы немесе супермаркетте қолында қағазы бар әлдекім бірнеше сұраққа жауап беруіңізді сұрап тоқтатса, бетпе-бет сауалнама деген – сол.

*Телефон
сауалнамасы-*

Телефон сауалнамасы. Артықшылықтары: салыстырмалы түрде арзан, ауқымды географиялық кеңістікті қамти алады, анонимдік пен құпиялықты сақтайды, түсіндіруге, ымдауға, қосымша сұрақтар қоюға мүмкіндік береді. Кемшіліктері: жауап беруге аз уақыт беріледі; қолайсыз уақытта хабарласуыңыз мүмкін, респондент телефон тұтқасын қоя салуы ықтимал жәнетелефоны барлармен ғана шектеліп қаласыз. Нарықты зерттеу тәсілдерінде телефон сауалнамасы жиі қолданылады. Бірақ көп адам бұл тәсілден мезі болғандықтан, телефон арқылы әлеуметтанушының сауалнама жүргізуі қиындай түсті. *Пошта, электрондық пошта сауалнамасы не онлайн сауалнама-* *Пошта, электрондық пошта сауалнамасы не онлайн сауалнама.* Артықшылықтары: құпиялық/анонимдік сақталады, кең географиялық кеңістікті қамти ала-сыз, респонденттер өздеріне ыңғайлы уақытта жауап бере алады. Кемшіліктері: өте аз адам жауап береді, нақты-лайтын сұрақ қоюға мүмкіндік жоқ, ал поштамен сауалнама жүргізудің шығыны көп.

*Пошта,
электрондық
пошта
сауалнамасы не
онлайн
сауалнама-*

Сұхбат алу-

Сұхбат алу – белгілі бір тақырып аясы не-месе мәселе бойынша сұрақтарға ашық жауап іздейтін, зерттеушілердің қатысуымен жүзеге асатын дерек жинау тәсілі.

Ресми сұхбат.

Ресми сұхбат. Сұхбат алушы сұхбат берушіден алшақ болуға тырысады және объективті по-зиция ұстанады. Бұл көбінесе ресми жағдайда жасалады. Классикалық сұхбатқа ұқсас. Сұхбат алушы жағдайды толық бақылайды, ал сұхбат беруші қобалжып, ақпаратты еркін алу мүмкіндігі шектелуі мүмкін.

Бейресми сұхбат-

Бейресми сұхбат. Адаммен байланыс орнату, се-німіне кіру және қарым-қатынас жолдарын ашу үшін ресми сұхбаттағы ережелер мен рөлдерді назарға алмайды. Сұхбат беруші мен сұхбат алу-шының арасындағы алшақтықты барынша азайтатын еркін стиль.

Бұл сұхбат кеңселерде ғана жүргізілмейді. Барда сыра немесе балабақшада шай ішіп отырып жүргізілуі мүмкін. Сұхбат беруші өзін ыңғайлы сезінуі үшін қолыңыздан келгеннің бәрін жа-сауыңыз керек. Бейресми сұхбат, негізінен, құ-рылымданбайды, бірақ зерттеуші өз ыңғайына, стиліне, мақсатына қарай өзінше шешім қабылдайды.

*Құрылымдалған
сұхбат-*

Құрылымдалған сұхбат. Алдын ала белгіленген сұрақтарды алдын ала белгіленген тәртіппен, стандарт бойынша қою әдісі. Түрткі және туын-даушы сұрақтар алдын ала белгіленеді және белгілі бір жағдайларда қолданылады. Сұхбат беруші тақырыптан ауытқып кетпеуі үшін сұхбаталушы, негізінен, ресми стильді қолданады. Бұл – стандарт деректерді мақсат еткен сұхбат үшін ең қолайлы әдіс. Тәжірибесі жоқ сұхбат алушы әдетте осы құрылымданған сұхбат әдісін қолайлы

көреді. Сұхбат алу – белгілі бір тақырып аясы немесе мәселе бойынша сұрақтарға ашық жауап іздейтін, зерттеушілердің қатысуымен жүзеге асатын дерек жинау тәсілі.

Жартылай құрылымданған сұхбат

Жартылай құрылымданған сұхбат. Икемді құрылымды пайдалану. Сұхбат алушы бәрін жауап алу жоспарынан бастай алады. Бірақ жоспар сұхбаттың табиғи қалпын сақтау үшін өзгеріп отырады. Сұхбат алушы қызықты жанама бағыт-ты қарастыруы үшін жоспардан ауытқуы мүмкін.

Бір адаммен сұхбат

Бір адаммен сұхбат. Сұхбат алушы мен бір ғана сұхбат беруші арасындағы байланыс. Бұл зерттеушіге процесті бақылауға, ал сұхбат берушіге өз ойын еркін жеткізуге мүмкіндік береді. Сұхбаттың бұл түріне аудармашы немесе стенограф сияқты қосымша адам қатысуы мүмкін

Көпшілікпен сұхбат

Көпшілікпен сұхбат. Бір уақытта екі немесе одан да көп адамнан сұхбат алу. Бұл әр адамның жеке ойын білу үшін ресми құрылымданған тәсілмен жүргізілуі мүмкін. Респонденттердің өзара қарым-қатынасы мен пікіріне әсер етуге мүмкіндік беретін неғұрлым ашық процесс

Фокус-топ

Фокус-топ. Шамамен 4–12 адамнан тұратын топтық сұхбаттың түрі. Бұл сұрақ/жауап процесінен гөрі пікірталас болып саналады.

Эксперименттік дизайн

Эксперименттік дизайн – себеп пен салдарды жіті зерттеу әлі бақылау арқылы іздеу. Зерттеушілер тәуелсіз айнымалы (зерттеуіндегі негізгі детерминант деп сенетін әлдене) тәуелді айнымалыға (зерттеудің басты нысаны) әсер ете алатынын не әсер ете алмайтынын байқау үшін оны әртүрлі мәнге өзгертеді. Дәлірек айтқанда, X-ті өзгертесіз, ол Y-ке әсер етерін-етпесін байқау үшін өзіңіз басқарып, құбылтасыз.

Этногенез

(грек. *ethnos* – тайпа, халық, *genesis* – пайда болу) этностың шығу тегі, қалыптасу процесі.